

Реферат о завршеној докторској дисертацији *Опекарска делатност VII Клаудијеве легије*

Дана 11. 05. 2023. године изабрани смо одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у комисију за оцену докторског рада Љубомира Ђ. Јевтовића под насловом *Опекарска делатност VII Клаудијеве легије*. Након детаљног прегледа рада износимо члановима Наставно-научног већа Филозофског факултета своје стручно мишљење.

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији:

Љубомир (Ђорђе) Јевтовић рођен је у Београду 1987. године, где је завршио основну школу и гимназију. Основне академске судије је завршио 2011. године на студијском програму Археологија, Филозофског факултета Београдског Универзитета, одбранивши завршни рад на тему: „*Cursus honorum* *припадника VII Клаудијеве легије од II до IV века*“ под менторством доц. др Мирослава Вујовића. 2011. године уписао је мастер академске студије на одељењу за археологију Филозофског факултета Београдског Универзитета, а звање мастера археологије стекао је 2013. године, одбранивши завршни рад на тему: „*Налази опека са печатом VII Клаудијеве легије на територији провинције Горње Мезије*“ под менторством др Мирослава Вујовића. 2013. године уписао је докторске студије на одељењу за археологију Филозофског факултета Београдског Универзитета, а 2016. године одбранио предлог теме под називом: „*Опекарска делатност VII Клаудијеве легије*“.

Од 2007. године учествовао је у бројним археолошким истраживањима, од чега посебно треба истаћи рад на Београдској тврђави и на истраживањима амфитеатра и легијског логора на археолошком налазишту Виминацијум.

Од 2013. године запослен је на Археолошком институту у Београду као истраживач приправник, од 2016. године као истраживач сарадник, а од 2021. године као стручни сарадник. Од 2013. до 2018. године ангажован је на пројекту: „*IRS – Viminacijum, rimski grad i legijski vojni logor – istraživanje materijalne i duhovne kulture, stanovništva, primenom najsavremenijih tehnologija daljinske detekcije, geofizike, GIS-a, digitalizacije i 3D vizualizacije (III 47018)*“ министарства науке Републике Србије. Од 2016. до 2018. године је учествовао

у међународном пројекту „*Spomenici VII legije u Dalmaciji i Meziji*“. Од 2021. године, испред Археолошког Института, учествује и у бројним међународним пројектима подржаним од програма Европске Уније („*Tracce di Memoria – TRAME*“ (2020–1–IT02–KA201–079794); „*Immersive Storytelling Driven Cooperation for Cultural Heritage Dissemination in Western Balkans*“ (623277– CREA–1–2020–1–MK–CULT–COOP–WB); „*COOLTOUR – Millennials for Cultural Heritage*“ (2021–1–IT03–KA220–YOU–000029203); „*Dancing Histor(Y)ies – Binding Communities and Heritage Through Dance*“ (101099222)),. Учествовао је на више домаћих и иностраних научних скупова и написао је више ауторских и коауторских стручних радова у националним и међународним часописима и зборницима радова (Археологија и природне науке, Старинар и др.). Истраживачка интересовања му обухватају: римску провинцијску археологију, римску војску, римски лимес на Дунаву, античку епиграфику и античку индустрију опека.

Кандидат Љубомир Јевтовић објавио је два самостална научна рада и 17 радова у коауторству (од којих три као првопотписани):

- Nikolić, S., Bogdanović, I., Jevtović, Lj. 2014. Arheološka istraživanja viminacijumskog amfiteatra u 2012. godini, у: D. Antonović, S. Golubović, V. Bikić (ur.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*. Beograd: Arheološki Institut, 58–61.
- Nikolić, S., Bogdanović, I., Jevtović, Lj., Stojić, G. 2014. Arheološka istraživanja viminacijumskog amfiteatra u 2013. godini, у: D. Antonović (ur.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*. Beograd: Arheološki Institut, 54–59.
- Nikolić, S., Jevtović, Lj., Stojić, G. 2017. Arheološka istraživanja prostora viminacijumskog amfiteatra u 2014. godini, у: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*. Beograd: Arheološki Institut, 93–98.
- Nikolić, S., Jevtović, Lj., Stojić, G., Rogić, D. 2017. Arheološka istraživanja prostora viminacijumskog amfiteatra u 2015. godini, у: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*. Beograd: Arheološki Institut, 62–70.
- Danković, I., Jevtović, Lj. 2017. Novi nalaz rimskih opekarskih peći u krugu termoelektrane „Kostolac A“, у: *Српско археолошко друштво XL скупштина и годишњи скуп и прослава*

70 година Археолошког института (*MNEMOSYNON FIRMITATIS*), Програм, извештају и апстрактима, Београд, 5–7. јун 2017. године. Београд, 55.

– Bogdanović, I., Jevtović, Lj. 2018. Arheološka istraživanja viminacijumskog amfiteatra u 2016. godini, u: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*. Београд: Археолошки Институт, 55–60.

– Поп–Лазих, С., Јевтовић, Љ., Вујадиновић, В. 2018. Римски лимес и провинције на територији данашње Србије, у: Д. Оташевић, М. Кораћ, С. Поп–Лазих (ур.), *Римски лимес и градови на тлу Србије*. Београд: Српска Академија наука и уметности, Археолошки Институт Београд, 14–19.

– Раичковић Савић, А., Јевтовић, Љ., Богдановић, А. 2018. Керамички материјал, у: Д. Оташевић, М. Кораћ, С. Поп–Лазих (ур.), *Римски лимес и градови на тлу Србије*. Београд: Српска Академија наука и уметности, Археолошки Институт Београд, 64–71, 278–301.

– Nikolić, S., Bogdanović, I., Stojić, G., Jevtović, Lj. 2018. Exploring Viminacium: new excavations on the legionary fortress, у: 24. *Limes Congress Serbia 02–09 September 2018 Belgrade – Viminacium, Book of abstracts*. Belgrade: Institute of Archaeology, 28.

– Redžić, S., Kosanović, I., Jovičić, M., Jevtović, Lj. 2018. New Evidence for Brick Production at Viminacium, у: 24. *Limes Congress Serbia 02–09 September 2018 Belgrade – Viminacium, Book of abstracts*. Belgrade: Institute of Archaeology, 64.

– Bogdanović, I., Jevtović, Lj. 2019. Arheološka istraživanja viminacijumskog amfiteatra u 2017. godini, у: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ур.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2017. godini*. Београд: Археолошки Институт, 109–116.

– Nikolić, S., Stojić, G., Marjanović, M., Bogdanović, I., Jevtović, Lj. 2019. Istraživanja na lokalitetu Čair – Castrum (Viminacijum) 2017. године, у: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ур.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2017. godini*. Београд: Археолошки Институт, 125–134.

– Jovičić, M., Jevtović, Lj. 2019. Contribution to the cult of Bacchus on Viminacium – terracotta lamps with relief depictions of the mask, thyrsus and syrinx, у: L. Chrzanovski, A. Nestorović, V. Vidrih Perko (eds.), *Ancient lamps from Balkans and beyond, Acts of the 4th International Lychnological Congress («Ex Oriente Lux», Ptuj, 15th–19th of May, 2012), Monographies Instrumentum 59*. Editions Mergoïl, 233–242.

- Jevtović, Lj., Erić, S., Šarić, K., Vulić, P., Bogdanović, I., Šegvić, B. 2020. Opeke VII Klaudijeve legije sa Lokaliteta Čair – Castrum (Viminacium): preliminarna mineraloško–petrološka analiza, y: S. Vitezović, K. Šarić, D. Antonović (yp.), *Aktuelna interdisciplinarna istraživanja tehnologije u arheologiji jugoistočne Evrope*. Beograd: Srpsko arheološko društvo, 82–88.
- Jevtović, Lj., Bogdanović, I., Jovanović, Ž. 2020. Images of the amphitheatre – use of photogrammetry in the excavations of the Viminacium amphitheatre. *Arheologija i prirodne nauke* 16: 47–61.
- Jevtović, Lj. 2021. Case study – use and reuse of ceramic building material for constructing the graves of ancient Viminacium, y: A. Pizzo, R. Volpe, E. Bukowiecki (eds.), *Demolire e riciclare. La lunga vita del laterizio Romano nella storia dell'architettura, III CONVEGNO INTERNAZIONALE "LATERIZIO" (ROMA, 6–8 MARZO 2019), Costruire nel mondo antico*. Roma: Edizioni QUASAR, 317–324.
- Bogdanović, I., Jevtović, Lj., Golubović, S. 2021. Legijski logor u Viminacijumu: Arheološka istraživanja severnog bedema u 2018. godini, y: S. Vitezović, M. Radišić, Đ. Obradović (yp.), *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2018. godini*. Beograd: Arheološki Institut, 159–172.
- Jevtović, Lj., Danković, I. 2022. An overview of the CBM industries of ancient Viminacium, y: G. Lipovac Vrkljan, A. Konestra, A. Eterović Borzić (eds.), *Roman Pottery and Glass Manufactures: Production and Trade in the Adriatic Region and Beyond – Proceedings of the 4th International Archaeological Colloquium (Crikvenica, 8–9 November 2017)*. Oxford: Archaeopress, 117–124.
- Jevtović, Lj. 2022. Production of ceramic building material in ancient Viminacium. *Старинар LXXII/2022*: 133–154.

Докторска дисертација Љубомира Јевтовића *Опекарска делатност VII Клаудијеве легије* састоји се укупно од 470 страна, од тога 310 страна текста у ужем смислу, 40 страна библиографије са наведених преко 580 библиографских јединица и 20 страна пописа илустрација. Илустративни део рада састоји се од 81 страна слика и 59 табли са цртежима печата и фотографијама опекарских производа.

2. Предмет и циљ дисертације:

Основни предмет истраживања докторске тезе колеге Љубомира Јевтовића је опекарска делатност VII Клаудијеве легије. У њој је анализирано преко 1.390 опека са жиговима и графитним натписима на којима се наводи ова војна јединица а које потичу из Србије, Хрватске, Румуније и Бугарске, односно са археолошких налазишта са територије римских провинција Далмације, Горње Мезије, Доње Мезије, Доње Паноније и Дакије и касноантичких провинција које су настале на овој територији.

Осим тога, ради бољег разумевања опекарске делатности и организације VII Клаудијеве легије, у овој докторској тези укључени су и резултати археолошких истраживања остатака девет античких циглана из Виминацијума и његове непосредне околине, а које потичу из II и III века.

Имајући у виду да су опекарски производи као један од основних грађевинских материјала римског периода имали тачно утврђен репертоар и димензије према својој намени и начину градње, колега Јевтовић је показао посебно интересовање за питање хронолошких и регионалних варијација у стандардизацији формата.

У хронолошком погледу, истраживања колеге Јевтовића обухватају период између 42. године н. е. и средине IV века када производи опеке у својим цигланама.

Основни истраживачки циљ колеге Јевтовића **је дефинисање асортимана** опекарских производа VII Клаудијеве легије. Као једна од две највеће војне формације на простору Горње Мезије, ова легија је имала изузетно важну улогу у политичком и економском животу ове провинције о чему сведоче бројни налази опека са жигом ове јединице откривени широм средњег Подунавља.

Поред тога, истраживањима су обухваћени и **технолошки аспекти**, односно след поступака при изради опека VII Клаудијеве легије. Анализирањем различитих трагова насталих приликом производње, на пример, пружа увид у репертоар коришћеног алата али и могућност реконструкције процеса израде и коришћене у овом процесу.

Убијација и распоред циглана VII Клаудијеве легије представља још један од важних истраживачких циљева колеге Јевтовића. Одређивање позиција циглана омогућава решавање недоумица у погледу диспозиције производних пунктова и распореда радно ангажованих вексилација, односно, пружа бољи увид у функционисање легије, њене грађевинске активности и њену организацију и распоред појединих одреда.

Као четврти циљ свог докторског рада колега Јевтовић је поставио **сагледавање просторне организације циглана VII Клаудијеве легије**. То је подразумевало како дефинисање карактеристика, односно, намене производних објеката и структура, тако и утврђивање евентуалних правилности у њиховом распореду, међусобног утицаја на организацију производње као и сличности са осталим цигланама римског периода.

У додатна истраживачка питања која је колега Јевтовић укључио у своју докторску тезу спадају и она која омогућавају боље разумевање производног процеса. Поред идентификације објеката и структура које је легија користила у производњи опека, то су и: реконструкција изгледа радионица, утврђивање величине, специфичне намене, као и стратегије снабдевања сировинама и капацитет производних погона.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању:

- **Током античког периода долази до промена у технологији израде опека VII Клаудијеве легије.** Досадашња истраживања су показала да су основне карактеристике производње опека током античког периода исте за све војне произвођаче, али да је услед различитих фактора могло доћи до промена у техникама израде. Ове промене су могле настати као последица усавршавања техника производње, прилагођавања одређеним потребама, услед историјских околности или због неког другог разлога. За идентификовање ових промена користиће се резултати анализа технологије израде опека, који ће бити хронолошки разматрани и интерпретирани, како би се утврдили фактори који су довели до њих.

- **Центар опекарске делатности VII Клаудијеве легије био је Тилуријум и касније Виминацијум, али је производња према потреби била организована и на другим местима.** Бројни налази опека са жигом и једини до сада идентификовани налази пећи VII Клаудијеве легије указују да су главни производни капацитети легије били у Виминацијуму. Са друге стране, може се претпоставити да је производња према потреби организована и на другим местима, на шта упућују бројни налази опека са жигом VII Клаудијеве легије пронађени на другим локалитетима. Хипотеза ће бити проверена епиграфском анализом жигова, анализом просторне дистрибуције опека и упоређивањем резултата минералашко–петрографских и хемијских анализа опека са резултатима анализа налаза који указују на лежишта глине са простора Виминацијума.

- Циглане VII Клаудије легије одликује сложена просторна организација, слична другим великим цигланама из римског периода. Истражени остаци циглана VII Клаудијеве легије указују на велики обим и сложеност производње, што упућује да је она била највећи произвођач опекарских материјала у овом делу Римског Царства. Просторна организација радионица VII Клаудијеве легије била је слична другим великим цигланама, као и објекти који су коришћени за припрему и обраду сировина и производа. Провера ове хипотезе биће извршена просторном анализом откривених циглана и анализом објеката, укључујући и функционалну анализу, а потом и компарацијом са радионицама и објектима из околних провинција или других великих произвођача.

4. Кратак опис садржаја дисертације:

1. **Увод** (стр. 1-12). У почетном поглављу кандидат дефинише предмет и циљ својих истраживања са посебним освртом на историјат проучавања ове теме. Међу методама проучавања опекарских производа посебно су истакнуте епиграфска, палеографска и морфометријска анализа жигова, морфолошка и трасеолошка анализа.

2. **Географско-хронолошки оквир рада** (стр. 13-19) у наредном поглављу колега Љубомир Јевтовић истакао је као просторне границе својих истраживања територије римских провинција Далмације, Горње Мезије, Доње Мезије, Доње Паноније и Дакије, укључујући ту и касноантичке провинције које су настале на овој територији. На истом месту дефинисан је и временски обим истраживања (средина I – средина IV века) са посебним освртом на историјат VII Клаудијеве легије.

3. **Античко опекарство** (стр. 20 - 49). У овом поглављу приказани су историјат развоја античког опекарства, различити извори за проучавање ове теме као и значај археометријских и етнолошких студија на овом пољу са посебним освртом на резултате експерименталне археологије. Потом следи неопходан осврт на производну терминологију и облике римских опека. Важан део овог поглавља посвећен је процесу израде римских опека почев од избора и експлоатације сировина, припреме глине, њеног обликовања уз употребу различитог алата (сита, калупи, жигови...), затим сушења, обележавања и, коначно, печења. Производним објектима је посвећена нарочита пажња:

лежиштима за глину, систему водоснабдевања, погонима за сушење, печење, и складиштење готових производа, односно депонијама за одлагање отпада.

4. **Опеке са жигом VII Клаудијеве легије** (стр. 50-213). У четвртом поглављу представљена је типологија жигова на опекама VII Клаудијеве легије са издвојених 37 типова печата. На овом месту додатно су анализирани и остале ознаке откривене на опекама VII Клаудијеве легије, као и потписи, графитни натписи, разнородни цртежи, те људски и животињски отисци. Посебна пажња посвећена је и макроскопским траговима производње опека наведене легије.

5. **Циглане VII Клаудијеве легије** (стр. 214-229). У овом поглављу представљени су археолошки истражени погони за израду керамичког грађевинског и другог материјала на локалитетима у агеру Виминацијума („Пећине”, „Провалије - ТЕКО-А”, локација 226,)

6. **Археометријска испитивања опека и глина** (стр. 230-239). У овом делу рада изложени су резултати истраживања минералошко–петрографских одлика опека VII Клаудијеве легије кроз три дефинисане производне епохе (рана, средња, касна). Посебна пажња усмерена је на хемијски састав матрикса у опекама као и фазни састав узорака глине и ћерпича.

7. **Опекарска делатност VII Клаудијеве легије** (стр. 240-310). У овом најобимнијем и посебно значајном поглављу представљен је асортиман и морфометријске карактеристике опекарских производа VII Клаудијеве легије (опека, латера, кровних опека). Изложени су технолошки аспекти израде опека у цигланама легије са особинама глинене пасте од које су оне израђиване (избор глине, додавање примеса и пречишћавање). Посебна пажња посвећена је обликовању и обележавању опека (печати, потписи, графити, цртежи, антропогени и животињски отисци и трагови), као и процесима сушења и печења, местима производње и пореклу сировина. На основу просторне анализе налаза опека и пећи идентификована су и места производње као и њихова организација. Дефинисане су хронолошки периоди производње опека (рана, средња и касна епоха) са карактеристичним печатима VII Клаудијеве легије као и сировинске потребе погона, те израда и капацитет пећи.

8. **Закључак разматрања** (стр. 311-314). У завршном поглављу кандидат је резимирао резултате својих истраживања са посебним освртом на просторну и временску појаву

опека VII Клаудијеве легије, као и промене у технологији њихове израде и начина обележавања током три производне епохе које су дефинисане у раду.

9. **Библиографија** (стр. 311-354).

10. **Попис илустрација** (стр. 356-374).

11. **Каталог налаза опека са VII Клаудијеве легије** (стр. 375-469)

12. **Илустрације** (1.1 – 7.74)

13. **Табле** (I - LIX)

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације:

Докторска дисертација *Опекарска делатност VII Клаудијеве легије* Љубомира Јевтовића представља рад у коме су по први пут на једном месту сабрани сви расположиви налази опека са ознакама VII Клаудијеве легије и представљени резултати обимних мултидисциплинарних истраживања. Она су показала да се опекарска производња VII Клаудијеве легије може пратити између 42. године н. е. и средине IV века а дефинисане су три епохе производње које одликује употреба различитих типова печата. Прва епоха је трајала од четврте деценије I века до средине II века, односно до владавине цара Хадријана (118–138) или Антонина Пија (138–161). Средња епоха се према колеги Јевтовићу поклапа са временом владавине цара М. Аурелија (161–180) и траје све до средине, односно, краја III века. Касна епоха опекарске делатности VII Клаудијеве легије обухвата време тетрархије до краја прве половине IV века, након чега нема више одговарајућих потврда за то. Осим употребе различитих печата на опекама, истраживања колеге Јевтовића показала су и да временом долази и до промене у технологији израде опека VII Клаудијеве легије.

Интересантни су закључци колеге Јевтовића везани за асортиман опекарске производње VII Клаудијеве легије који показују да он укључује све основне формате латера и кровних опека, али да је производња примарно усмерена на облике који се чешће користе у грађевини (бесалис и лидион за градњу подница и зидова и тегула и имбрекса за подизање кровних конструкција. Додатно, студија је показала да су димензије опека стандардизоване, мада не и униформне, те да постоје разлике у димензијама опека чак и на нивоу појединачних радионица. Утврђено је да се величина опека повећава од II века, а да од времена касне антике долази до смањења величине.

Осим тога, истраживања колеге Јевтовића показала су да током античког периода долази до промена у технологији израде опека VII Клаудијеве легије. Уочено је да су технике обраде саобразне онима које се користе у другим деловима римске империје, али да постоје извесне разлике. Опеке VII Клаудијеве легије прављене су од глинене пасте доброг и генерално уједначеног уједначеног квалитета и састава. Приметна је, међутим, хетерогеност у пасти и осцилације у саставу и количини песка који је додаван као основна примеса. Ова појава је најизраженија током средње епохе производње, која је уједно и период најинтензивније продукције опека ове легије. Занимљив је и закључак колеге Јевтовића да се током касне епохе опекарске делатности у цигланама VII легије производе опеке бољег квалитета у односу на оне из ранијих периода.

Истраживања изнета у дисертацији колеге Јевтовића показала су да је VII легија имала више одреда који су истовремено производили опеке, користећи некада и једну исту циглану. Као главни центри опекарске делатности VII Клаудијеве легије идентификовани су најпре њихови стални логори у Далмацији (Тилуријум) и Горњој Мезији (Виминацијум) али је производња према потреби могла да буде организована и на другим местима. Врло интересантан податак дала је просторна анализа налаза опека. На основу њихове диспозиције утврђено је да је VII Клаудијева легија након одласка из Тилуријума, а пре доласка у Виминацијум, била смештена у Рацијарији. Производња опека је потом настављена у Виминацијум, али највероватније и на другим местима дуж дунавске границе где је грађевинска делатност то захтевала (Бољетин, Велики Градац, Горнеа, Чезава).

Истраживање је показало да циглане VII Клаудијеве легије на Виминацијуму припадају већим радионицама са организованом производњом и сложеним просторним распоредом који је укључивао погоне за припрему сировине, обликовање, сушење и печење опекарских производа. Међу значајније резултате истраживања колеге Јевтовића треба посебно истаћи и закључак да је VII легија за производњу опека унајмљивала и цивиле, као и то да је повремено имала заједничку производњу са IV Флавијевом легијом стационираном у Сингидунуму.

6. Закључак:

Дисертацију *Опекарска делатност VII Клаудијеве легије* одликује примеран методолошки приступ и добро осмишљен концепт рада уз коришћење релевантне и обимне научне литературе. У изради докторске тезе кандидат се придржавао предвиђеног истраживачког плана и тиме у потребној мери одговорио на постављене захтеве. Производња опека у радионицама VII Клаудијеве легије и њихова просторна дистрибуција нису до сада разматрани у форми посебне научне синтезе сложеног методолошког приступа са морфолошким и трасеолошким истраживањима те епиграфским, палеографским и морфометријским анализама жигова. Ово јасно указује да је рад Љубомира Ђ. Јевтовића оригинално научно дело од великог значаја за будућа истраживања ове врсте археолошких налаза на тлу римских провинција на Балкану. Осим тога, резултати изнети у докторском раду Љубомира Јевтовића важни су како за проучавање VII Клаудијеве легије и провинција у којима је она била стационирана, тако и за боље разумевање римских војних јединца, опекарства и економије римског Царства уопште. Имајући све наведено у виду износимо пред Наставно-научно веће Филозофског факултета Универзитета у Београду позитивну оцену рада *Опекарска делатност VII Клаудијеве легије* и сматрамо да се може приступити његовој јавној одбрани.

У Београду 12. јуна 2023.године

проф. др Мирослав Вујовић (ментор)

проф. др Кристина Шарић

доцент, др Јелена Цвијетић